

Sen
Nuh bo‘lmasang ham,
ming to‘fon ko‘rding.

«Xorazm Xayyomi» nomi bilan shuhrat qozongan shoir Pahlavon Mahmud (Puryorvaliy, 1247-1326) kuragi yerga tegmagan polvon, Xivadagi futuvvatchilar jamoasining boshlig‘i, javonmardlar peshvosi bo‘lgan, mardlik va saxovatning eng oliy namunalarini ko‘rsatib, o‘ziga ergashganlarga ibrat bo‘lgan. Ruboiylarida futuvvatning nazariy qoidalarini bayon qilgan. Pahlavon Mahmud shogirdlariga polvonlik sirlarini o‘rgatuvchi ustozgina emas, ularga javonmardlik odobini o‘rgatuvchi pir bo‘lgan. Javonmardlarning shiori dunyodagi yovuzlikning barcha ko‘rinishlariga qarshi hamisha, hamma yerda ezgulikni himoya qilish, targ‘ib etish va qo‘llab-quvvatlashdan iborat. U o‘zi yashagan jamiyatda ham, ruboiylarida ham ana shu shiorga amal qilib yashagan. Shu sabab ham S.Sayyid resipient ko‘z o‘ngida Pahlavon Mahmud hayotini to‘la jonlantirish maqsadida unga avvaldan ma‘lum bo‘lgan Nuh alayhissalom hayoti va oqibat Nuh alayhissalom qavmiga yuborilgan to‘fonni gavdalandirmoqda.

Kuzatiladiki, allyuziya mazmunan matn persepsiyasi bilan aloqador bo‘lsa, formal nuqtai nazardan matn qurilishiga qo‘yiladigan yana bir talab lakoniklik bilan aloqador. Matn hajmiga ta’sir etmaydigan implitsit ifoda sifatida voqelanadi. Mazmunni nusxalash, qayta ishlangan informatsiyani yodga olish egallangan bilimlarni integratsiyalash bilan bir o‘rinda, o‘quvchining intellektual imkoniyatlarini belgilaydi, natijada mantiqan qiyoslash orqali matn mazmuni idrok qilinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Барт Р. Текстовый анализ одной новеллы Эдгара По [Текст] / Р. Барт // Барт Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика: пер. с фр. / сост. Г.К. Косиков. – М. : 1989.
- 2.Yo‘ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. –T.: Fan, 2008.
- 3.Xomidova M. Badiiy matn persepsiyasida intertekstuallik. Monografiya. –T.: Bookmany print, 2023.

BILINGVIZMNING LINGVOKOGNITIV TADQIQI (BOLALAR NUTQI MISOLIDA)

Nasiba Jumayevna YARASHOVA,
O‘zbekiston, Navoiy innovatsiyalar universiteti professori v.b., f.f.d. DSc)

Annotatsiya. Til ijtimoiy munosabatlar mahsuli sanalib, mamlakatimizda yashayotgan har bir xalqning ona tili uning milliy o‘ziga xosligi va ma’naviy madaniyatining yorqin ko‘rsatkichidir. Til tafakkur bilan monand bog‘langani holda ongni shakllantiradi. Nutq va tafakkur o‘rtasidagi bog‘liqlik nafaqat psixologik jarayonlarning chuqur bosqichlarida, balki ijtimoiy hodisalar darajasida

ham namoyon bo'ladi. So'zning insonga, uning xulq-atvoriga ko'rsatadigan ta'siri barchaga yaxshi ma'lum.

Kalit so'zlar. Til, tafakkur, nutq, muloqot, bilingvizm, psixolingvistik jarayon, kommunikativ layoqat, lingvistik va ijtimoiy komponent.

Аннотация. Язык является продуктом общественных отношений, а родной язык каждого народа, проживающего в нашей стране, является ярким показателем его национального самосознания и духовной культуры. Язык формирует сознание, будучи монадно связанным с мышлением. Связь речи и мышления проявляется не только на глубинных стадиях психологических процессов, но и на уровне социальных явлений. Влияние, которое слово оказывает на человека, на его поведение, хорошо известно всем.

Ключевые слова. Язык, мышление, речь, общение, билингвизм, психолингвистический процесс, коммуникативная компетентность, лингвистическая и социальная составляющая.

Annotation. The language is a product of social relations, and the native language of every people living in our country is a vivid indicator of their national identity and spiritual culture. Language forms consciousness, being monadically connected with thinking. The connection of speech and thinking is manifested not only at the deep stages of psychological processes, but also at the level of social phenomena. The influence that the word has on a person, on his behavior, is well known to everyone.

Keywords. Language, thinking, speech, communication, bilingualism, psycholinguistic process, communicative competence, linguistic and social component.

XX asrda Amerika Qo'shma Shtatlari, Angliya, Fransiya, Rossiya, Chexiya singari davlatlarning tilshunoslik maktablarida til birliklarini boshqa ijtimoiy hodisalar bilan bog'liq holda tadqiq etish yuzasidan bir qator izlanishlar yuzaga kela boshladi. Tilni uni o'rab turgan muhit bilan birgalikda tadqiq qilish, jamiyatda inson omili tasirida vujudga keluvchi tilda bilingvizm muammosining tadqiqi tilshunoslar diqqat markazida bo'ldi.

Har qanday millatning boyligini ko'rsatuvchi, avlodlar tomonidan to'plangan madaniy boylik o'z tiliga egaligidir. S.A.Grinberg fikriga ko'ra, "til shu bilan birga, jamiyatda madaniyatning mavjudligi, uning muhim qismi va shartidir. Ikki tillilik fenomen sifatida nafaqat bir nechta bilimlarni o'z ichiga oladi, balki bu tillarning prizmasidan dunyoni idrok etish qobiliyatini ham namoyon etadi. Xususan, bolalar nutqida ikki tillilik odatiy jarayon sifatida tushuniladi va uning natijasi, unda bolalar ikki tilni samarali ishlatishadi hamda avtonom nutq kodlarini yuzaga keltiradilar.

Tilshunoslikning hozirgi rivojlanish bosqichi katta qiziqish bilan qayd etildi. Tilning mazmunli va funksional tomonlariga, uni markazga qo'yish, til va madaniyat o'rtasidagi tashqi aloqalarni o'rganish, u aks ettiradigan stend, shuningdek, inson bilan bog'liq holda tadqiq etish ishlari jadallashdi. O'z faoliyatida inson dunyoning o'zi bilan emas, balki bilim rasmlari va modellari

bilan paydo bo'ladi. Hozirgi kunda hech qanday madaniyat yolg'izlikda yashamaydi, bir vaqtning o'zida xalqlarning madaniyatlararo aloqalari tillar va madaniyatlarda aks etadi. Qiyosiy lingvokulturologiya rivojlana boshladi (M.K.Golovanivskaya, 1997 va boshqalar).

M.B.Amalbekova, U.M.Baxtikorova, A.A.Girituskoy, S.A.Grinberg, Y.N.Kremer, N.L.Leyderman, N.G.Mixaylovska, R.O.To'qsaitova, B.V.Hasanova kabi tadqiqotchilarning fikriga ko'ra badiiy bilingvizm bevosita ijodkor dunyoqarashi hamda qaysi tilda ijod qilishidan, qahramonlarning qaysi hududda yashashidan kelib chiqadi. Bolalar nutqida mahalliy bo'lmagan til kodlarining mavjudligi ular nutqini boyitadi, to'ldiradi.

Bolalikda bilingvizm (ikki tillilik) bola hayotida har bir tilning tutgan o'rniga, uning ikki tillilikdan qaysi vaziyatlarda va qay darajada foydalanishiga bog'liq holda shakllanadi. Maktabgacha yoshda ikki tillilik shakllanishining quyidagi o'ziga xos holatlarini ko'rsatib o'tish mumkin:

- bola tug'ilgan paytidan boshlab ikki tilli oilada bir tildan o'zga tilga o'tib muomala qilish sharoitida tarbiyalanadi;
- bola oilada ona tilida so'zlashadi, undan tashqarida esa (qo'shnilar, qarindoshlar va boshqa shaxslar bilan) o'zga tilni o'zlashtiradi;
- bola o'zga tilni aniq maqsadga yo'naltirilgan mashg'ulotlarda va ulardan tashqari vaqtlarda maktabgacha ta'lim muassasasida egallaydi;
- bola o'zga tilni ommaviy axborot vositalari hamda telefon orqali tez o'zlashtiradi.

Psixolingvistik adabiyotlarda yozilishicha, haqiqiy ikki tillilik faqat odam hech bo'lmaganda bitta tilda har qanday fikrni mos tarzda ifodalashga qodir bo'lgan taqdirdagina rivojlanadi. Agarda nutq bironta tilda ham to'laqonli shakllanmagan bo'lsa, bu holda fikr tuzilmasi buzilib ketadi va o'z fikrini ifodalashga bo'lgan intilish muvaffaqiyatsizlikka uchraydi, bu esa nafaqat psixologik ezilishlarga, balki muloqot sifatidagi chuqur yo'qotishlarga va bola shaxsiga ziyon yetishiga olib keladi. Yarim tillilik deb ataladigan bunday hodisa, umuman olganda, jamiyat uchun ham ancha xavflidir, chunki bunda uning a'zolarining muayyan qismi hissiyotlarini boshqara olmaydi hamda o'z hissiyotlari, ehtiyojlari, istak-xohishlarini tegishli tarzda so'z shakliga keltira olmaydi. Agarda inson xohlagan narsasini ayta olmasa, u boshqalar bilan teng ravishda raqobatlashishga, kommunikatsiyaning odatdagi shakllaridan foydalanishga qodir bo'lmay qoladi hamda u o'z-o'zini boshqarishning qandaydir boshqa shakllariga murojaat qilishga, ba'zan esa zo'ravonlik qilish, kuch ishlatishga majbur bo'ladi. Shundan kelib chiqqan holda, ilk yoshdan boshlab individning nutqiy rivojlanishini tuzatishni to'g'ri tashkil etish zarurdir. Ilk start ona tilini qabul qilishga va keyinchalik har qanday boshqa tilni o'zlashtirib olishga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. "Til qanchalik oldin egallab olinsa, bilimlar ham shunchalik oson va to'liqroq o'zlashtiriladi", – deya ta'kidlaydi N.I.Jinkin.

Bola tug'ilgan paytidan boshlab ijtimoiy mavjudot hisoblanadi. Uning har bir yosh bosqichidagi ijtimoiy rivojlanishi o'z xususiyatlariga, vazifa va

mazmuniga ega bo'lib, ularni amalga oshirish uchun pedagogika sohasidagi ishlarga tegishli shart-sharoitlarni yaratish darkor.

Bola bilan muloqot u bilan hamkorlik asosiga qurilishi lozim. Doimo kattalarning biron narsani majburlashlari bolada faol tadqiq etish va bilishga intilishni emas, balki sustlik, faqat atrof-muhitga moslashish istagini shakllantiradi.

Bir yoshdan uch yoshgacha bo'lgan davrda bola rivojlanishiga oid ijtimoiy vaziyat sezilarli darajada o'zgaradi. O'z yaqinlari bo'lmish kattalar bilan birgalikda bolaning muloqot doirasiga birinchi navbatda kichkintoyning diqqat-e'tibor va g'amxo'rlikka bo'lgan ehtiyojini qondirishi lozim bo'lgan boshqa kattalar (maktabgacha ta'lim muassasalari xodimlari, tarbiyachi yordamchisi) ham kirib kela boshlaydilar. Bunday sharoitda ilk yoshdagi bolalarda kattalar bilan narsalar, o'yinchoqlar va ular bilan bajarilishi lozim bo'lgan harakatlar xususida muloqot qilishga ehtiyoj rivojlanadi.

Bu yoshdagi bolada kattalar bilan emotsional va amaliy aloqalar o'rnatish qobiliyati rivojlanadi, bu unga yangi hayotiy shart-sharoitlarga moslashishga: so'zlar, iltimoslarni baholovchi fikrlarni va boshqa kishilarning emotsional munosabatlarini to'g'ri qabul qilishga yordam beradi.

Uch-besh yoshli bolalarda kattalarning mehriga, ularning tushunishiga va u bilan muloqot qilishiga ehtiyoj saqlanib qoladi. Kattalarga nisbatan ishonchga asoslangan muloqot va uning emotsional ahvolini (quvonch, zavq-shavq, qayg'u, xotirjamlik, jahldorlik va h.k.) his qilishga, kayfiyat o'zgarganligi sabablarini tushunishga qodirlik rivojlanadi. Kattalar bilan muloqotning yangi shakli – qiziqarli mavzularda muloqot qilish vujudga keladi va rivojlanadi. U dastlab kattalar bilan birgalikdagi bilish faoliyatiga (masalan, o'yin, predmetlar va o'yinchoqlar bilan tajriba o'tkazish, qog'ozdan va tabiiy materialdan narsa yasash va boshq.) qo'shilib ketgan, so'ngra, bola hayotining beshinchi yili oxiriga kelib muayyan vaziyat bilan bog'liq bo'lmagan bilish mavzularidagi «nazariy» muloqot ko'rinishiga ega bo'ladi.

Ma'lumki, til aloqalari tushunchalarini ifodalovchi terminlardan biri bilingvizmdir. Bilingvizm (ikki tillilik, zullisonaynlik) ikki tilda bemalol muloqot qilish, ikki til sohibi bo'lish demakdir. Ikki tilda o'zaro kommunikativ munosabatga kirishuvchi shaxslar bilingvlar¹ hisoblanadi. Bu atamaning kelib chiqishiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, miloddan avvalgi III-II asrlarda rimliklar Iberiya (bugungi Ispaniya) hamda Galliyani (bugungi Fransiya) bosib olishgan. Mazkur hududlarda mahalliy til – lotin tili bilingvizmi vujudga keladi².

Ommaviy bilingvizm sharoitida interfeysiyaning ba'zi turlari til tizimiga ta'sir etib, ayrim o'zgarishlarga olib kelishi mumkin. Olimlar bu vaziyatda tilning hududiy farqlanishi – etnik sheva yuzaga kelishi mumkin, deb hisoblaydilar. Interfeysiyaning ikki guruhga: dialektal interfeysiya va internatsional interfeysiya turlariga ajratish maqsadga muvofiq. Dialektal interfeysiya til tashuvchisining bir

Розенцвейг В. Ю. Языковые контакты. – Ленинград: Наука, 1972. – С. 3

² Лингвистический энциклопедический словарь. – Москва: Большая Российская энциклопедия, 2002. – С. 19.

subkod orqali muloqot jarayonida ikkinchi subkod birligini qo'llashi natijasida yuzaga chiqadi

Muloqot vositasi sifatida tilni erkin o'zlashtirish quyidagilarni nazarda tutadi: til haqida muayyan va nazariy bilimlar mavjud bo'lishi; til vositalarini muloqot vazifalari va shartlari, ya'ni vaziyat bilan taqqoslay olish qobiliyati; nutqiy muloqotni xulqning ijtimoiy normalarini hisobga olgan holda tashkil etish ko'nikmasi; til vositalarining milliy xususiyatlarini bilish. Bularning barchasi individning til vositalari yordamida muloqotning turli sohalarida va vaziyatlarida u yoki bu kommunikativ vazifalarni hal etishga qodirligi bilan aniqlanadigan kommunikativ layoqatini ta'minlaydi. Shundan kelib chiqqan holda aytish mumkinki, kommunikativ layoqat – bu ikki komponentning – lingvistik va ijtimoiy komponentlarning ajralmas birligi, muayyan hajmdagi lingvistik va ijtimoiy bilimlarning muloqot malaka va ko'nikmalari bilan bog'liqligidir.

Umuman olganda, bilingvizm fenomeni bola kognitiv layoqatining o'sishiga xizmat qiladi hamda bilingval bolalar lingvokognitiv jarayonlarga doimo tayyor turadi, lingvistik imkoniyatlarni juda puxta o'zlashtiradi, ularda ixtiyoriy diqqat hamda xotira kuchli rivojlangan bo'ladi, bu xotira natijasida ular qisqa muddat ichida o'zlashtirilayotgan ma'lumotni aniq va yuqori darajada egallashadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Аскарходжаева М.И. Обучение дошкольников русской разговорной речи в детских садах Узбекистана. – Ташкент, 1996.
2. Askarxo'jayeva M.I., Hakimova N.A. Bog'chalarda o'zbek tilini o'rgatish. – Toshkent, 1994.
3. Xasanboyeva O. va boshqalar. Maktabgacha ta'lim pedagogikasi. O'quv qo'llanma. – Toshkent, 2007.
4. Qodirova F.R. Maktabgacha yoshdagi rusiyzabon bolalarni o'zbekcha so'zlashishga o'rgatish (metodik qo'llanma). – Toshkent: O'qituvchi, 1997.
5. Гринберг, С. А. Влияние белорусско-русского двуязычия на мировоззрение и национальное самосознание белорусов // Вестник РУДН. Серия: Вопросы образования: языки и специальность. 2015. № 5. С. 326–330.
6. Розенцвейг В. Ю. Языковые контакты. – Ленинград: Наука, 1972. – С. 3
7. Лингвистический энциклопедический словарь. – Москва: Большая Российская энциклопедия, 2002. – С. 19.